IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 02 May 2026

BADIIY MATNDA TOPONIMLARNING STILISTIK VAZIFASI

Sobirova Diyora Mirzoxid qizi
Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi
1-bosqich magistratura talabasi
+998948260727
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20112221

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matnda qo‘llaniladigan toponimlarning stilistik vazifasi tahlil qilinadi. Toponimlarning asar mazmunini ochish, milliy-madaniy muhitni yaratish, qahramon xarakterini yoritishni ta’minlashdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, badiiy matnda toponimlarning emotsional-ekspressiv xususiyatlari, ramziy ma’nolari va muallif uslubini shakllantirishdagi ahamiyati misollar asosida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida toponimlar nafaqat nominativ birlik, balki muhim stilistik vosita sifatida ham xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Toponimlar, badiiy matn, stilistika, lingvopoetika, onomastika, makon va zamon, milliy kolorit, obrazlilik, emotsional bo‘yoqdorlik, badiiy tasvir, geografik nomlar, estetik vazifa, nutq uslubi.

Badiiy adabiyot tilning estetik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim soha hisoblanadi. Unda qo‘llanilgan har bir lisoniy birlik muallifning badiiy niyati va tasvir maqsadiga xizmat qiladi. Ana shunday birliklardan biri toponimlardir. “Toponimika yunoncha *topos* - *joy* va *onoma* - *nom* so‘zlaridan tarkib topgan.”[1] “Toponimlar — geografik obyektlarning nomlari bo‘lib, ular xalq tarixi, madaniyati va tilining qadimiy qatlamlarini o‘zida aks ettiradi.”[2] Toponimlar nafaqat geografik joy nomlarini ifodalovchi vosita, balki asarning tarixiy, milliy va madaniy ruhini ochib beruvchi muhim stilistik unsur sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Badiiy matnda toponimlar (joy nomlari) shunchaki geografik obyektni ko‘rsatish bilan cheklanmay, yuksak estetik va uslubiy vazifalarni bajaradi. Onomastik birliklar, xususan, toponimlar badiiy asarda muallif niyati, obrazlar olami va asar g‘oyasini ochib berishda lingvopoetik vosita sifatida xizmat qiladi. Quyida badiiy matnda toponimlarning asosiy stilistik vazifalaridan bir nechtalarini ko‘rib chiqamiz.

Toponimlarning lokalizatsiya va makon-zamonni aniqlovchi vazifasi. Badiiy matnda toponimlar eng avvalo voqealar sodir bo‘layotgan hududni aniqlashtirib, asarning makon va zamon koordinatalarini belgilashga xizmat qiladi. Yozuvchi tomonidan qo‘llangan joy nomlari tasvirning aniqligi va ishonchliligini ta’minlab, kitobxonni asar muhitiga olib kiradi. Ayniqsa, real geografik nomlarning qo‘llanishi badiiy voqelikning hayotiyligini kuchaytiradi, to‘qima toponimlar esa muallif yaratgan badiiy olamning yaxlitligini shakllantiradi. Toponimlar orqali kitobxon voqealar qaysi hududda, qanday tabiiy va ijtimoiy muhitda kechayotganini tasavvur qiladi. Natijada asarda milliy kolorit, tarixiy ruh va hududiy muhit yorqinroq namoyon bo‘ladi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning O‘tkan kunlar romanida Toshkent, Marg‘ilon, Qo‘qon kabi toponimlar voqealarning tarixiy makonini aniq belgilaydi. Ayniqsa, Toshkent va Qo‘qon nomlari orqali XIX asr Turkistonidagi siyosiy va ijtimoiy muhit gavdalantiriladi. Xususan, yozuvchi *“Otabek Toshkentdan Marg‘ilonga kelgan edi...”*[3] jumlasi orqali qahramon harakatining geografik yo‘nalishini ko‘rsatish bilan birga, savdo-sotiq va ijtimoiy aloqalarning hududiy ko‘lamini ham ifodalaydi.

---

[1] Qorayev S. Toponomika. – T., 2006

[2] Jo‘raboyeva G., Asrayeva D. O‘zbek toponimlarining o‘ziga xos xususiyatlari // *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*. – 2023.

[3] Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.

Shuningdek, Oybekning Navoiy asarida Hirot, Samarqand, Mashhad kabi toponimlar XV asr Movarounnahr va Xuroson muhitini tarixiy jihatdan jonlantiradi. Muallif Hirotni ilm-fan va madaniyat markazi sifatida tasvirlab, makon orqali davr ruhiyatini ochib beradi. Chingiz Aytmatovning Asrga tatigulik kun asarida esa Sari-O‘zak toponimi cho‘l hududining kengligi, yolg‘izligi va ruhiy og‘ir muhitini ifodalashga xizmat qiladi. Dasht nomining takror qo‘llanishi qahramonlarning ichki kechinmalari bilan uyg‘unlashib ketadi.

Toponimlarning estetik va lingvopoetik vazifasi. Badiiy matnda, ayniqsa she’riyatda toponimlar faqat geografik nomni bildirish uchun emas, balki ohang, kayfiyat va emotsional ta’sir yaratish uchun ham xizmat qiladi. Ular she’rning musiqiyligini kuchaytiradi, obrazni konkretlashtiradi hamda lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini chuqurlashtiradi. Toponimlar orqali shoir masofa, sog‘inch, tarixiy xotira yoki vatanga muhabbat kabi hissiyotlarni jonli ifodalaydi.

Masalan, Alisher Navoiy g‘azallarida Hirot nomi tez-tez uchrab, u nafaqat joy, balki ma’naviy markaz, ilm va adabiyot maskani sifatida tasvirlanadi. Navoiyda Hirot obrazi ko‘pincha yuksak ruhiy holat bilan bog‘lanadi:

“Hirot ichra ko‘ngul topdi orom, ey sabo,
Ul diyorda netar g‘am, netar armon, ey sabo...”

Bu yerda Hirot toponimi she’rga tarixiy va estetik chuqurlik beradi.

Muhammad Yusuf ijodida toponimlar kuchli emotsional va estetik yuklama bilan qo‘llanadi.

“Andijonim, Farg‘onam, jonim O‘zbekistonim,
Ko‘ksingda uyg‘onadi eng ezgu orzularim.
Toshkentim — yuragimning eng yorug‘ bir burchagi,
Har bir nomingda yashar mening iftixorim.”[4]

Bu satrlarda Andijon, Farg‘ona va Toshkent toponimlari she’rga emotsional ta’sir, ohangdorlik va obrazlilik beradi. Ular orqali vatan obrazi jonlantirilib, geografik nomlar badiiy-estetik ifoda vositasiga aylangan.

Toponimlarning obrazli va ramziy ma’no berish vazifasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, badiiy matnda toponimlar faqat geografik joyni bildiruvchi nominativ birlik bo‘lib qolmay, balki muallif g‘oyasi va badiiy niyatini ifodalovchi kuchli ramziy vositaga ham aylanadi. Ayrim hollarda joy nomlari konkret makonni emas, balki kengroq tushunchalarni — vatan, sog‘inch, begonalik, tarixiy xotira yoki ma’naviy qadriyatlarni ifodalaydi. Shu tariqa toponimlar obraz darajasiga ko‘tarilib, simvolik ma’no kasb etadi.

Misol uchun, Chingiz Aytmatovning Asrga tatigulik kun asarida Sari-O‘zak quyidagicha tasvirlanadi:

“Sari-O‘zak keng va cheksiz edi. Ufqqa qadar cho‘zilgan bu dashtda odam o‘zini yolg‘iz his qilardi. Go‘yo bu yerda na vaqt, na ovoz bor edi — faqat sukunat va cheksizlik hukm surardi.”

Bu yerda Sari-O‘zak oddiy geografik joy emas. U yolg‘izlik, cheksizlik va ruhiy izolyatsiyaning ramziga aylangan. Toponim orqali muallif qahramon ichki dunyosini ochib beradi.

Abdulla Qodiriyning O‘tkan kunlar asarida Toshkent va Qo‘qon shunday badiiy ma’no kasb etadi:

“*Otabek Toshkentni tark etar ekan, ortida qolayotgan hayotini o‘ylardi. Qo‘qon sari yo‘l olar ekan, yuragida yangi taqdir boshlanishini sezardi.”*

Bu parchada Toshkent va Qo‘qon faqat joy nomi emas, balki ikki xil hayot yo‘li, ikki xil tarixiy muhit va taqdir ramzi sifatida ishlatilgan.

[4] Muhammad Yusuf. O‘zbekiston — Vatanim manim. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1998.

Toponimlarning metafora va metonimiya asosida qo‘llanishi. Badiiy nutqda toponimlar ko‘pincha faqat geografik joyni bildirmaydi, balki metaforik va metonimik ko‘chish asosida kengroq ma’no ifodalaydi. Bunda joy nomi orqali o‘sha hududda yashovchi xalq, tarixiy voqea yoki ijtimoiy muhit nazarda tutiladi. Natijada nutq ixcham, obrazli va ta’sirchan bo‘ladi.

Masalan, Cho‘lpon ijodida toponimlar kuchli metaforik va metonimik ma’no bilan ishlatiladi. Ayniqsa Kecha va kunduz asarida joy nomlari oddiy makon emas, balki butun tarixiy va ijtimoiy muhit ramziga aylanadi.

Cho‘lpon asarlarida Turkiston nomi ko‘pincha faqat geografik hudud emas, balki butun xalq, uning taqdiri va mustamlaka davri holatini bildiradi. Masalan, romanda voqealar Turkiston muhitida kechishi orqali yozuvchi butun jamiyatning og‘ir ijtimoiy ahvolini ko‘rsatadi:

“Turkistonning sokin ko‘rinishi ortida katta iztirob yashiringan edi…”[5]

Buxoro toponimi Cho‘lpon ijodida ko‘pincha qadimiylik, diniy-ma’rifiy muhit va an’anaviy hayot ramzi sifatida ishlatiladi. Buxoro nomi tilga olinganda, asarda qadimiy ilm va eskicha tartiblar ruhi seziladi. Toshkent esa yozuvchi asarlarida ko‘pincha yangilanish, siyosiy harakatlar va jadidchilik g‘oyalari bilan bog‘lanadi. Toshkent muhitida yangi fikrlar, yangi avlodning uyg‘onishi sezila boshlaydi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy matnda toponimlar faqat geografik joy nomini bildiruvchi birlik sifatida emas, balki murakkab stilistik vazifalarni bajaruvchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali asarda makon va zamon aniqligi ta’minlanadi, tarixiy va etnografik kontekst yaratiladi, milliy kolorit jonlanadi hamda voqealarning ishonchliligi oshadi. Shuningdek, toponimlar badiiy nutqda obrazlilikni kuchaytirib, emotsional ta’sirni oshiradi. Ular metaforik va metonimik ko‘chishlar asosida kengayib, oddiy joy nomidan ramziy ma’no tashuvchi birlikka aylanadi. Natijada toponimlar Vatan, sog‘inch, tarix, ruhiy holat kabi tushunchalarni ifodalashda muhim badiiy vositaga aylanadi. Badiiy matnda toponimlarning stilistik vazifasi ko‘p qirrali bo‘lib, ular asarning mazmuniy va estetik qiymatini oshirishda, muallif g‘oyasini ifodalashda hamda o‘quvchi tasavvurini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

Ilmiy adabiyotlar:
1. N. Mahmudov, A. Erkaboev. Onomastika asoslari. – Toshkent: Fan, 2000.
2. S.Qorayev. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. - Toshkent: O‘zbekiston milliy nashriyoti ensiklopediyasi, 2005.
3. S.Qorayev. Toponimika. - Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.

Badiiy adabiyotlar:
4. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1987.
5. Muhammad Yusuf. O‘zbekiston — Vatanim manim. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1998.
6. Ch. Aytmatov. Asrga tatigulik kun. – Toshkent, Yoshlar nashriyot uyi, 2018.
7. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.

Jurnallar:
8. Jo‘raboyeva G., Asrayeva D. O‘zbek toponimlarining o‘ziga xos xususiyatlari // *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*. – 2023.

[5] Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1987.